

Mecénások a 20. századi magyar irodalomban és kultúrában

Bár a 20. század elején már működött a kulturális piac, ami az esztétikai autonómia egyik előfeltétele, azaz a művet rendszerszerűen már nem a mecénás és nem is az állami ideológiák hivatásos őrei rendelték meg vagy hagyták jóvá, még mindig bőven találunk olyan egyedi támogatásokat, amelyek nélkül a *modern*, mondjuk így, a közízlést, azaz a sikeres konfekciótermékeket háttérbe lökő, új érzékenységet, tapasztalatot hozó alkotások nehezebben jutottak volna nyilvánossághoz. A művészetszociológia még mindig fontos kérdése, hogy a személytelen megrendelőként működő piac miért azt szereti, amit, milyen erők mozgatják a pénzen, azaz a haszon kívül a piacot. Ez azonban egy másik vizsgálandó irány. Ezzel szemben azt fogom most vizsgálni két különböző korszakban született példán, milyen komoly pártfogó, támogató gesztusokkal találkoztam kutatásaim során, melyek továbbra is nagy segítséget nyújtottak – nem is akármiknek. A közismert, jól dokumentált példa az iparbároi családból származó, saját jussát nagykorúságával kikérő Hatvany Lajosé, aki Adynak is, József Attilának is támogatója volt, s önmaga is „jól”, azaz büszkén és nyilvánosan dokumentálta gesztusait. A klasszikus értelemben vett egyéni mecénási szerep tehát túlélve korát még működött, úgy, hogy a jellegzetes értelemben vett polgári világ teljességében soha nem alakulhatott ki körülötte Magyarországon.

A két mecénás, akit itt bemutatok, s akiknek életét és döntését megérteni és megértetni szeretném, az osztályából kinyúló iparmágnás, földbirtokos, filozopter és mecénás Kornfeld Móric (1882–1967), illetve a Vészi Józseffel kezdődő modern sajtódinasztia egyik leszármazottja, unokája, Sárközi Márta (1907–1966). Egyiküknek tehát a – Szekfű Gyula szavával – neobarokk (de még erősen félfeudális) társadalom idejére esik tevékenysége, másikuk a koalíciós korszakban vitte véghez önálló munká-

ját, és a Rákosi- és a kora Kádár-korban folytatta teljességgel az informális közegben. Kornfeld Móric támogató gesztusai, segítségei nem számolták fel önmaga létalapját, Sárközi Mártáé igen. Kornfeld Móric még a kényszerű, ám rendkívül szerencsés emigrációba is tudott vinni magával vagyont, Sárközi Márta egy egyszerű almáskerti hétvégi házban fejezte be életét, szétesztva mindenét. Ahogy Lator László emlékszik az asszonyra: „[s]zületett »jókedvű adakozó« volt, ebben talán csak Kormos volt hozzá hasonló, úgy tudta az embernek odaadni utolsó húszasát, hogy az ember már-már úgy érezte: ő tesz vele szívességet, ha elfogadja. És úgy, mintha a táskájában ezerannyi volna. Semmi érzéke nem volt a gyűjtéshez, a javakhoz. Hányszor hívott meg bennünket vendéglői ebédre is, ha éppen pénzt kapott a Molnár-örökségből! Hányszor álcázta kölcsönnek, amit soha meg nem adásra adott!” (LATOR 1989). Sárközi Márta tetteinek tanúi itt vannak köztünk, Kornfeld Móric egykori jótéteményeit csak nehezen tudtam összegyűjteni, összegezni. Még kevesek által sem használt egyetemi levéltári források kellettek hozzá és sok szerencse, meglepő és váratlan forrásokra találtam, például egy véletlen kivágatra – a Kádár-rendszer leginkább hagyományörző – napilapjából, a *Magyar Nemzet*-ből. A néprajzos Gunda Béla, emlékeit rendezve személyes tanúságtétellel vallotta, hogy pl. Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjának megünneplését az iparbárá támogatta igen jelentős összeggel (GUNDA 1990; 6). Mindkét mecénáshoz családi előtörténet¹ is tartozik, ami nélkül nem lettek volna képesek a művészet és tudomány támogatására. És nemcsak az anyagiakról van szó, hanem a családi hagyományokról, a műveltség generációkon átívelő fluidumáról.

Kornfeld Móric édesapja, Kornfeld Zsigmond, morvaországi zsidó fiatalemberként még saját maga csinálta meg pályáját. A bécsi Rothschild-bankház küldötteként, vonakodva érkezett Magyarországra. Nem ismerte a nyelvet, megrettent a politikusok közgazdasági iskolázatlanságától és az államháztartás rendetlenségétől. Idővel megfordult viszonya a feladathoz, már kihívásként és nem szörnyűséges muszáj-feladatként tekintett rá. Megtanult magyarul, előadást tartott az Akadémián, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója és a Tőzsde elnöke volt, ez utóbbi palotájában ravatalozták fel és kísérték utolsó útjára. Halála évében megkapta a bárói címet is. Anyagi tőke és kulturális érzékenység jellemezte, de főként a klaszszikus – azaz már bizonyított, kétségbevonhatatlan értékek iránt. Ezt fiára is átörököltette, akinek jelentős hungarika- és inkunábulumgyűjteménye

¹ Tanulmányomban nagyban támaszkodom az ezzel egy időben megjelenő *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20.században* (Corvina, Budapest, 2016) című kötetemben közölt külön-külön anyagokra.

volt, már 1913-ban megjelent a Franklin kiadásában könyveinek jegyzéke (*Index librorum hungaricorum: Bibliotheca Mauritií Baronis Kornfeld*), híres volt gótikus faszobrainak gyűjteménye, melyek döntő részben még mindig Nyizsnij Novgorodban, a Grabar Intézetben vannak, s volt néhány jelentős festmény is a család birtokában.

1908-ban indult meg a *Nyugat*, a modern magyar irodalom orgánuma. Támogatói között ott találjuk idősebb és ifjabb Chorin Ferencet², Kornfeld Móricot és Hatvany Lajost. Az anyagi támogatás pontos dokumentálása sokszor ütközik komoly nehézségekbe. A *Nyugat* irategyüttesének jelentős része megsemmisült, sokszor közvetett forrásokra, kortársak leveleire vagy visszaemlékezésekre hivatkozhatunk csak. A Chorin család részvételét a *Nyugat* támogatásában Buda Attila dokumentálta (BUDA 2000). A megmaradt iratok szerint a Nyugat Kiadó igazgatósági tagjai névsorában ifjabb Chorin Ferenc az *egyedüli*, aki 1910 és 1916 között – noha tizennyolc alkalommal történt változás a bizottság összetételében – végig az igazgatótanács tagja volt. (A következő legtöbb „ciklust” Goldberger Leó, Ranschburg Viktor és Molnár Imre mondhatta magáénak 17, 16, illetve 14 „időegységnyi” jelenléttel. Hatvany Lajos is megszakításokkal volt jelen a testületben.) 1921 – tehát a társadalmi traumák – után már nem szerepel a névsorban Chorin Ferenc. A későbbiekben már egyre kevesebb nagytőkést látunk a vezetőségben, majd az utolsó periódusban csak szerkesztőket és írókat. Tóth Árpád egy 1920-ban kelt levelének összefoglaló jellemzése szerint: „A Nyugatot Chorin pénzeli, Osi szerkeszti, Gellért kiadóhivatali igazgató”³ (TÓTH 1973; 211). Ha nincs is jelen Chorin Ferenc a továbbiakban, közvetett bizonyítékok utalnak segítségére, közreműködésére. Egy 1936 szeptemberéből való Gellért Oszkár-levél Chorin Ferenc „remélt akciójában” bízik a *Nyugat* pénzügyeinek rendbetételében.

Kornfeld Móricot a megmaradt és Buda Attila által filológiaiailag igen alaposan feldolgozott iratanyag *nem* említi a támogatók között. Az (irodalom)történeti munkák azonban mégis – igaz forrás nélkül – a támogatók között sorolják fel Kornfeld Móricot. Például *A zsidó Budapest*

² Id. Chorin Ferenc (1842–1925) nagytőkés. Nagyapja Chorin Áron aradi főrabbi volt. Jogi tanulmányokat folytatott, azok befejeztével szülővárosában, Aradon, majd a fővárosban folytatott ügyvédi gyakorlatot. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Igazgatóságának tagja, majd elnöke. 1902-ben megalapította a Gyáriparosok Országos Szövetségét, amelynek haláláig elnöke volt. 1903-tól 1918-ig kinevezett főrendiházi tag volt. Ifjabb Chorin Ferenc (1879–1964) gyár- és bányatulajdonos, a Horthy-korszak kétségtelenül egyik leginvenciózusabb gazdasági szakembere, a kormányzó tanácsadója, kártyapartner. Weiss Manfréd egyik lányát vette feleségül, így Kornfeld Móric sógora lett.

³ Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak. Budapest, 1920. március 19.

című kötet Lipótváros – Új-Lipótváros címet viselő fejezete a Nádor utca 22. – Széchenyi utca 9. szám alatti ún. „Frohner” ház történeténél említi a *Nyugat* támogatóit. A ház először szállodaként működött, s a századvég egyik irodalmi asztaltársaságának, az Ágai Adolf köré szerveződött *Kagálnak* volt otthona. A szálloda 1901-ben változtatott nevet, ettől kezdve Continentalnak nevezték. Itt kezdte szervezni 1907–08-ban Osvát Ernő és Fenyő Miksa a *Nyugatot*. A támogatók között ebben az áttekintésben, forrásmegjelölés nélkül, idősebb és ifjabb Chorin Ferencet, Kornfeld Mórict és Hatvany Lajost szerepeltetik. Ezzel szemben a *Nyugat* induló korszakát illetően írásos dokumentum nem támasztja alá Kornfeld Móric közreműködését.⁴ Fráter Zoltán – forrásmegjelölés és hivatkozás nélkül – azt közli a GYOSZ-ból érkező *Nyugat*-mecénásokat áttekintő kis könyvében, hogy „Kornfeld báró két esztendeig finanszírozza a *Nyugatot*” (FRÁTER 1996; 31). A későbbiekkel illetően is közvetett adataink vannak. Gellért Oszkár ön- és folyóirat-életrajzi visszaemlékezésében homályosan fogalmaz a kapcsolatot illetően. Egy 1917-es bankettéről szólva megjegyzi, hogy Fenyő és Ignótus Adyt és Babitsot két ismert nagyiparos közé ültette. A két iparmágnást Fenyő unokája Chorin Ferencel és Kornfeld Mórival azonosítja (FENYŐ 2001; 75). Ezt az állítást részben cáfolja a hiteles visszaemlékező, az ott jelen levő Fenyő Miksa. Annyiban cáfolja, hogy szó sem lehetett a két nagyiparos közé ültetésről, mert ezen a *Nyugat* tizedik évfordulója alkalmából rendezett banketten *csak* Kornfeld Móric volt ott, Chorin nem (FENYŐ 1975; 212). Tudjuk, hogy 1917-ben Kornfeld Móric meghívta magához a *Nyugat* szerkesztőit, köztük Mórict Zsigmondot is, akit akkor még nem ismert (FRÁTER 1996; 60).

Ezt az adatot további tény is alátámasztani látszik: az egyik, hogy a következő évben Kornfeld Móric 20 000 koronát utaltatott át a nagybeteg Ady Endrének, s ezt kézzel írt levélben tudatta a költővel⁵ (ADY La-

⁴ Feltehetően támogatta viszont Kornfeld Móric Kiss József hetilapját. *A Hét* 1911-ben ugyanis fényképet közölt a fiatal iparmágnásról. Köztudott, hogy a hetilap rendszeresen közölte azok portréját, olykor egyenesen a címlapon, akik hozzájárultak *A Hét* kiadásához.

⁵ Ady Lajos írja testvéréről szóló könyvében: „Szomorú és szinte szimbolikus dolog: legutolsó névalírása azon a nov. 19-én kelt levelén olvasható, amelyben Kornfeld bárótól 20.000 koronát – akkori viszonyokhoz mérten igen tekintélyes összeget – kért kölcsön. Kornfeld báró a legnagyobb készséggel küldte el a kért összeget, amelyből Bandi haláláig a háztartás és gyógyítás költségeit fedezni lehetett. Mint-hogy Bandi hagyatékára Kornfeld báró az összeget követelés gyanánt nem jegyezte fel, de viszont az örökségből ez összeg máig sem fizettetett ki, addig is, míg családunknak módja kerül ez adósság kiegyenlítésére, jól esik ezt az összeget, mely szegény testvérem utolsó heteit tette elviselhetőbbé, e helyen nyugtáznom hálásan.”

jos 1923; 235). Fenyő Miksa írja, hogy Ady erre kedves levéllel elküldte Kornfeld Mórícénak az *Emlékezés egy nyáréjszakára* című versének kéziratát (FENYŐ 1975; 212). (Hatvany féltékenységére vonatkozóan is van utalás, idézi is Fenyő Miksa: az Ady verseinek kiadót kereső Hatvany azt mondta Adynak, „ő jóbarátja és »leghívebb híve« marad akkor is, ha verseit Löwensteinnek, Kornfeldnak vagy bárki másnak adja. Akárhogyan is dől el a könyvkiadás jogának ügye, holtig tisztelője marad, de sem Kornfelddel, sem Nyugatékkal konkurálni nem fog és nem akar.” Ady öccsét kérte, hogy Hatvany „szamárkodása” esetén tárgyaljon Fenyő Miksával, „de Kornfeld irányában. Nyíltan s okosan” (FRÁTER 1996; 31). Másrészt a Babits-hagyatékban megmaradt Kornfeld-névjegyek és -levelek sorának kezdő dátuma is ez az esztendő, 1917.⁶ (A Kornfeld család jó kapcsolatot ápolt Babits Mihállyal. Rendszeresen érkeztek dedikált kötetek Babits Mihálytól, Török Sophie-tól is. A Babits-hagyaték több vacsorameghívót őriz Kornfeld Mórictól és feleségétől. A GYOSZ-ról szóló kötet tudomása szerint már a tízes évektől segíti Kornfeld Móríc Babitsot [FRÁTER 1996; 74]. A 30-as évek elejétől már tegező viszony [!] van az iparbáró és a költőfejedelem között. A Babitscsal való levelezést főként Kornfeld Móríc felesége intézte.⁷ Ignotus például Babitsékon keresztül is üdvözölte Kornfeldéket – így, többes számban) (BABITS 2011; 282).

Szoros és meleg barátságra utalnak Ignotus levelei is. Nem tudunk közvetlen levél fennmaradásáról, de a hivatkozott Fenyő Miksa-kiadásban vannak rá vonatkozó említések. Amikor 1918-ban Ignotus diplomáciai küldetéssel Bernben járt – sejtve talán már, hogy vissza sem tud térni – a Fenyő mellett megnevezett másik barát, aki után „hazasír a szíve”, s akire „szeretettel és honvágygal” gondol, és akiben a *Nyugat* támogatóját és a nehéz időkben való továbbvitelét biztosító embert látja, az Kornfeld Móríc (FENYŐ 1975; 370–371). Néhány esztendő múltán Ignotus a hosszúra nyúlt emigrációból való visszatérése egyengetésére is Kornfeldet kéri közvetve, akinek Miklós Andornál kellene kieszközölnie, hogy hazatérte után esetleg átvegye és átalakítsa az Est-konzern kötelékében működő *Magyarországot*, de legalábbis oda írhasa „vasárnapi krónikái”-t (FENYŐ 1975; 388). (Ennek a szálnak családi előtörténete is volt: Kornfeld Zsigmond mellett kezdte a pályáját Miklós Andor, utóbb Az Est-konzern tulajdonosa, még mint mindenés „lótifuti”.)

⁶ A legkorábbi névjegyen „Báró Kornfeld Móríc és neje kéri, örvendeztesse meg őket kedden vacsorára.” A Kornfeld Mórícénál által kézzel írt meghívás dátuma: 10. XI. 1917. OSZK Kézirattára, Fond III/2440.

⁷ OSZK Kézirattára, Fond III/767.

A *Nyugat* támogatói közül egyedül Hatvany Lajos volt maga is alkotó, író és kritikus. Hatvany Lajos és Kornfeld Móric rang- és kortársak voltak, de nem voltak barátok. Az édesapja, Kornfeld Zsigmond és a Hatvany család kapcsolatának megromlása is magyarázat lehet a távolságtartásra. Azon túl, hogy 1918/19-et megelőzően együtt szerepeltetik őket a felsorolások a mecénások között, kapcsolatukról keveset tudunk. Hatvany levelezésében több ízben szerepel Kornfeld Móric. Gogolák Lajos visszaemlékezése (GOGOLÁK 2001) is szól a Hatvany–Kornfeld-viszonyról. Szigorúan a tárgyalt időszaknál, tehát az első világháborút és a forradalmakat megelőző időben maradvá csak említést találunk Kornfeld Móricról a Hatvanyhoz írt levelekben.

1908 tavaszán Fenyő Miksa⁸ arról értesíti Hatvany Lajost, hogy keletlenül érintette a Ganz-gyár igazgatóját Hatvany könyvének, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*nek (HATVANY 1968) a megjelenése: „K. Móczival beszéltem egy félórát. A magyarok megjelenése Európában bármily nagy csapás legyen Palacky szerint a szlávokra, az ön könyvének megjelenése még nagyobb csapás a derék igazgatóra. A zöld (s nemcsak az irigységtől zöld) ifjú odavolt” (HATVANY 1967; 37). A levélhez utóbb a következő megjegyzést fűzte Hatvany Lajos: „Kornfeld Móric 1908-ban még nem mutatta ki a foga fehérét, vagyis még nem mutatkozott zsidó antiszemitának, klerikálisnak s minden rossz ügy mecénásának, mint Trianon után, amikor még a lehangoskodóbb sovínisztával is felvette a versenyt. Hogy miért akadt fönn épp az én könyvem, nem is sejtem” (HATVANY 1967; 614). Nem tudjuk, mikor született ez a kifejezetten ellenséges kiegészítés.⁹ De állítom, semmiképpen nem volt sovíniszta Kornfeld Móric, nem volt antiszemita, katolizálása, mint erre később kitérünk, belső meggyőződésből történt.

⁸ Fenyő Miksa (1877–1972) politikai és közgazdasági író, esszéista, kritikus. Jogi tanulmányai befejezése után ügyvédként dolgozott, majd a GYOSZ titkára lett. A *Nyugat* egyik alapítója, támogatója, majd szerkesztője és főmunkatársa is. Dolgozott továbbá a Magyar Vámpolitikai Központnak, szerkesztette a *Magyar Gépipar* című lapot. Irodalmi esszéi közül önálló kötetben jelent meg a Casanováról (1912) írott. Politikai esszéi között fontos említeni a Hitlerről (1934) és Bethlen Istvánról (1937) szólót. Álnéven publikált Nagy Lajos *Különvélemény* című lapjában. A német megszállástól bujkálni kényszerült. A II. világháború után jelentek meg kötetben naplójegyzetei, *Az elsodort ország* (Révai, Budapest, 1946) címmel. (Újabb, javított kiadása: Park, Budapest, 2014.) 1948-ban hagyta el Magyarországot, 1953-ban New Yorkban telepedett le, majd 1970-ben visszatért Európába, haláláig Bécsben élt.

⁹ Hatvany Lajos a gyűlöletig menően ellenséges volt Kornfeld Móriccal. Lásd pl. *Urak, polgárok, parasztok* című könyvének (Révai, Budapest, 1947) A zsidóság szociológiája című fejezetét, amelyben a fehérterror különítményeseinek pénzélesztésével vádolta meg ifjúkori barátját.

Hatvany könyve, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* lázadó, kritikus, sőt német egyetemi szellemi környezetétől egyenesen undorodó kötet volt. Ha olykor értetlenül igazságtalan is: tekintélyrombolóan bátor. Mi lehetett a Fenyő Miksa által érzékelt irigység oka? Talán az, hogy Kornfeld Móric is dédelgetett magában bölcsészterveket. Ezek megvalósítására valóban nem volt bátorsága, tehetsége. Talán meg is ijedt hajlamaitól, hiszen bátyját éppen romantikus hajlama vitte az öngyilkosságba. És ne feledjük: mindenekelőtt egy igen jelentős, tekintélyes apa árnyékában élt, aki komoly elvárásokat sugallt, s akit ő is igen nagyra becsült. Éppen ezért lehetett izgalmos, kihívó, de ijesztő is a nagyjából hasonló családi indíttatástól elforduló Hatvany Lajos merészsége és egyben sikere. Abban az időszakban járunk, amikor Lukács György, Lesznai Anna, Déry Tibor szakítanak saját nagypolgári családi közegükkel. És éppen a *Nyugat* lett az egyik otthona ezeknek a fiataloknak. Ha konzervatív irányba fordult is Kornfeld Móric, a folyóirat értékeit mindig csodálta. Emigrációban született történelmi esszéjéből idézek: „...a politikai, társadalmi, gazdasági feszültségben s zűrzavarban hirtelen az elégedetlenségnek oly csodálatos jelensége tűnt fel, amely örök büszkesége lehet a magyarnak. »Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?« – kérdi ennek a költői csoportnak legnagyobb költője, s egy új magyar nyelvnek megteremtője, Ady Endre. Be kellett törniök: hiszen éppen olyan ellenségesen fogadták őket, mint az újtókat más tereken. Ez érthetetlen volt, hiszen egyéb viszonylatokban az új a régi helyére akart lépni, s idővel lépett is, míg ami a költészetben időtálló, egymás mellett békében megélhet. De nem volt tapasztalható az első háborúig más ellentétekben az a gyűlölet, mint a *Nyugat* körének költői s írói ellen, amióta feltűntek. Egységük csak hazafúú és emberi aggodalom volt a nemzet sorsát illetőleg. Mindegyik más és más hangban dalolt; de ebben akárhogy különböztek is, megszólalt a szépségben az, ami az egyéb már említett megnyilvánulásokban durvábban s artikulátlanabban jelent meg a nemzet vágyódása egy új, egy emberségében magasabb rendű magyar világ után. Ennek a remélt új világnak az idealizmustól egészen a materializmusig terjedt a skálája. [...] Bámultam s szerettem őket.”¹⁰

A *Nyugattal* – és Hatvanyval – való szorosabb kapcsolat dokumentuma egy Ignotus-levél ugyancsak Hatvanyhoz 1909-ből. A dokumentum azért különösen fontos, mert rávilágít Kornfeld Móricnak az apja által képviselt eszmékkel és a modernséggel szembeni feszült helyzetére. Ignotus lázas és energikus tervezési fázisban, egy modern kiadó megvalósításának lehetőségén medítál: „Még jobb volna azonban – erős hitem szerint üzletnek is

¹⁰ Törödék. OSZK Kézirattár, Szegedy-Maszák Aladár hagyatékában letéve.

Magyarországon egy olyan Moderner Verlag, mint aminő Cassirer¹¹ vagy Langen¹², vagy Fischer¹³, csak minden modern dologra: zenére, képre, versre, még félig-meddig tudományra is. Nálunk a meglévő Verlagok annyira a biztos üzletre mennek, vagyis kormánysszubszencióra, tankönyvekre stb., hogy a tulajdonképpeni közszükséget szűzen hagyják – s megfelelő adminisztrációval és újságpolitikával a jó dolgokat éppúgy vásárolná a közönség számárságból, mint ma a szakácskönyveket vagy a Magyar Nemzet Történetét. Nem neveléses, hogy nekem ma fegyvertelen kézzel kell harcolnom nem kisebb hatalommal, mint (via Akadémia, Franklin és Hittelbank) a Rothschild-csoporttal? Ők az ő Heinrich Gusztávjaikat be tudják dugni a Franklin-igazgatóságokba, mi meg, számár módra, pár keserves garasainkat is az Akáfc utcába adjuk. Ennek nincs értelme, s lelki szemem előtt már látom valamely nagybank vagy takarékpénztár égisze alatt az új Verлагot, mely lapot ad ki, Tháliát¹⁴ (SZEGEDY-MASZÁK 1996; II. 52) tart fenn, munkáselőadásokkal, Kernstock-kiállítás rendez és Bartók-koncerteket, valamint Nyugat-felolvasásokat, s igazgatója, pl. Ernst¹⁵, irodalmi direktora én vagyok, lektorom Osvát, ügyésze Fenyő, s elnöke, pl. Hirsch Albert¹⁶ (aki örülten csudálkozna ezen a Zumutungon¹⁷). Én egy fél év előtt Kornfeld Móricra gondoltam; most szegény, úgy hallom, levett és verzagt¹⁸ (HATVANY 1967; 69).

A 20-as évek Kornfeld Móric életében mecénási tevékenységének inkább csak a kezdete még. Mintája a kor szokásaiban keresendő, formáit maga alakította ki. Érezte a gazdagság felelősségét. Saját családjának felemelkedése még élő közelmúlt volt számára, nem legenda. Miközben

¹¹ 1898-ban alapított német könyvkiadó. Lásd *Paul Cassirer Verlag, Berlin, 1898–1933. Eine kommentierte Bibliographie*. K. G. Sauer Verlag, München, 2002

¹² Albert Langen által 1893-ban Párizsban alapított könyvkiadó, melyet később Lipscebe, illetve Münchenbe telepített. 1896-tól itt jelent meg a *Simplizissimus* című satirikus hetilap.

¹³ A Fischer Verlagot 1886-ban alapította a mindössze 26 éves Samuel Fischer.

¹⁴ Szegedy-Maszák Aladár emlékirata szerint Kornfeld Móric támogatta az 1904-ben Lukács György, Benedek Marcell, Bánóczy László és Hevesi Sándor által a berlini Freie Bühne mintájára alapított Thália Társaságot.

¹⁵ Ernst Lajos (1872–1937) műgyűjtő, művészeti író. Az általa 1912-ben alapított Ernst Múzeumban 300-nál több modern kiállítást rendezett beérkezett és fiatal művészek munkáiból. A múzeumban a magyar történelemre és művészetre vonatkozó mintegy 6500 tárgyat gyűjtött össze.

¹⁶ Hirsch Albert: feltehetően a hatvani ~-ről van szó, aki az 1920-as években a virilisek között szerepelt. József Attila említi önéletrajzában, a *Curriculum vitae*ben – Hatvanyék környezetéből – Hirsch Albertné, aki útiköltséggel látta el Párizsba utazásakor.

¹⁷ Zumutung (ném.): elképzelés.

¹⁸ Ignotus levele Hatvany Lajoshoz. 1909. április 4. Verzagt (ném.): csüggedt.

maga is élvezte a háborús hasznot, 1918/1919 fordulóján, mint már említettük, 20 000 koronát juttat a háborút és a kizsákmányolást ellenző, a Radikális Párt alapításában részt vevő Ady Endrének. Mégsem lett a mecénási szerep foglya, nem glorifikálta magát.

1924-ben – apja halálának tizenötödik évfordulóján – 200 millió koronás alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémián.¹⁹ Az alapítványtevő kizárólag Kornfeld Móric. A kezdeményező levél tanúsága szerint az alapítvány célját illetően még nem volt kiforrott elképzelése, arról az Akadémia vezetőivel konzultált.²⁰ A közös döntés eredményeképpen született alapító okirat szerint a „Kornfeld Zsigmond jutalomdíj”-at bármely tudományterület képviselője elnyerhette. Volt év, hogy pályázatot írt ki az alapítványt kezelő bizottság, volt, hogy előre megnevezte, a következő évben mely területről fognak díjazottat jelölni. A kiírás külön tartalmazta, hogy a díjat nő is elnyerheti. (Erre azonban egyszer sem került sor.) Az alapítvány pénzét a Magyar Nemzeti Bank részvényeire váltották, s annak osztalékjөvedelmével jutalmazták a kiválasztottat. A díj összege a pénzreform után 2000 pengő volt, nem véletlen tehát, hogy az Akadémia elnöke „az összeg nagyságára nézve is példátlanul álló nagy alapítvány”-ként köszönte meg a gesztust. Találunk azonban ennél nagyobb, ugyancsak nagytőkésektől származó jutalomösszegeket is. A Weiss Fülöp-jutalommal²¹ 4000 pengő járt a nyertesnek, a Chorin Ferenc-jutalommal 2300 és 4000 pengő közötti összeg. (1941 áprilisában a nagybeteg Babits Mihály kapta meg a Weiss Fülöp Alapítvány díját) (AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ 1941; 46). A Kornfeld Zsigmond-jutalomdíj általában egy-egy igényesen kiállított tudományos mű kiadásának összes költségét fedezte.

Kornfeld Móric az említett alapítványtevőknél kevésbé volt gazdag. Az alapítványt egyedül, felesége nélkül hozta létre. A fiú vállalkozott tehát édesapja emlékének megörökítésére. A Kornfeld Zsigmond-jutalmat első ízben 1925-ben osztották ki, utoljára 1944 februárjában. A bölcsészeti díjazottak között volt többek között Horváth János könyve, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) és Bárczi Géza munkája, a *Magyar szöféjtő szótár* (1944).

¹⁹ A korona értékéről és elértéktelenedéséről (a Tanácsköztársaság után kilenc hónap alatt már csak negyedét érte) lásd Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929*. Budapest, 1966. 16–56. és 84.

²⁰ MTAKK RAL 682/1924. A szándékot bejelentő levél dátuma 1924. március 23.

²¹ Weiss Fülöp (1859–1942) bankár. 1911-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, 1921 és 1938 között elnöke. Különösen sokat tett a magyar textilipar fejlesztéséért és textilipari vállalatok alapításáért. 1927-től a főrendiház kinevezett tagja.

Amíg az akadémiai alapítvány és jutalom a már nevet és rangot szerzett tudósok elismerését és további pályájának segítését szolgálta, addig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem támogatása a pályájukra készülő egyetemi hallgatókat és a frissen végzett diplomásokat. Nem tudjuk a pécsi kötődés okát, talán a Tolna megyei birtok közelsége a magyarázat. Többféle módon is támogatta Kornfeld Móric az egyetemistákat, s részben ennek is köszönhető pécsi egyetemi díszdoktorátusát. A pécsi tudományegyetem orvostudományi dékánjának 1927-ben kelt díszdoktori előterjesztéséből idézünk. A kitüntetés megszavazásánál a kart az a körülmény vezette, hogy „dr. Kornfeld Móric báró igazán óriási áldozatokat hozott azért, hogy csonka országunknak a jövőben egyrészt kitűnően képzett gyakorló orvosai legyenek, másrészt, hogy tudományosan alaposan kiképzett orvosok menjenek a klinikus szakmákra. [...] Immár évek óta több 100 millióval támogatta orvosi fakultásunkat azzal a kikötéssel, miszerint ezen összeg csakis szorgalmas, jó előmenetelű férfi orvostanhallgatók támogatására fordítható, főképpen olyanokéra, akik mint vidéki, kisvárosi és falusi fiúk vissza fognak térni szülőföldjükre, jól képzett vidéki orvosok lesznek...”

A támogató másik célja az volt, hogy „klinikusi szakmákra” tudományosan jól képzett orvosok menjenek. Ezért olyan „nagy összegű ösztöndíjat létesített, amely mellett fiatal orvosok egész sora évekig gondtalanul foglalkozhatik az elméleti tudományok művelésével”. A fiatal orvosok így nem kényszerültek azonnali kenyérkeresetre, hanem diplomájuk kézhezvétele után „pár évet elméleti intézetben” önmaguk továbbképzésével tölthettek.²² Az előterjesztést tárgyaló kari ülésen az „évente több száz millió”-s támogatás mellett felsoroltattak egyéb érdemek is, így az, hogy legutóbb a „Mariánusra 230 milliót jegyzett, a pécsi irgalmaskórház rendbehozatalára 150 milliót adott”. (A támogatások 1927. január 1-je előtt koronában értendők.) A pécsi Erzsébet Tudományegyetem tanrendjei viszszamenőleg közlik az előző tanévben tett támogatások mértékét. Első ízben mint „ismeretlen nagylelkű adományozóról” emlékezik meg egy rektori irat Kornfeld Móricról.²³ Később már rendszeresen és névvel említették meg a tanévnyitó ünnepségeken és az egyetemi iratokban. 1927. december 11-én az egyetem dísztermében *honoris causa* az orvostudományok doktorává avatták.

²² Reuter Camillo orvostudományi dékán előterjesztése, 1926. július 2. M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Kara 419/1925–26-os sz., mely az Erzsébet Tudományegyetem Rektori Iratai 578/1927–1928. sz. iratában összefűttatott csomóban őriztetik.

²³ 1923/24. évi 2066. sz. rektori irat, „Kivonat az egyetemi tanács 1924. május 28-án tartott VII. rendes üléséről”.

Sárközi Márta, Vészi József lányának, Vészi Margitnak és Molnár Ferencnek a lánya egy kilencszobás, Duna-parti nagyszülői házból indult, ahol minden étkezést libériás inas tálalt fel. A szobák ablakai a folyóra néztek, minden a társadalmi elismerésből fakadó pompát sugallta. Szülei magára hagyták, részben válásuk, részben önmegvalósításuk elsődlegessége miatt. Viszont anyja „végighurcolta” Európán, de mindig intézetbe adva lányát, hogy terveiben, mindennapjaiban ne zavarja. Sárközi Márta annak ellenére volt valaki, hogy nem volt érettségije, mert mint maga megvallja: „Iskolába hol jártam, hol nem, hol olaszul, hol magyarul, hol németül. Végzettségem három gimnázium (a negyedikben megbuktam számtanból) és két év általános műveltség Németországban és Svájcban” (SÁRKÖZI 1966). De az intelligenciát, a varázst, az erkölcsöt és a személyiség lényegét nem a papír adja. Nagyon erős volt benne a tiltakozás a széplelkű sznobéria ellen. Túl sok ömlött rá kislánykorában a kultúrából, a magaskultúra nagyképző kergetéséből, az eredmény éppen az ellenkezője. Sárközi Márta a valódi műveltséget tisztelő antisznob lett. Megtapasztalta persze azt is, hogy az elhivatott zseni, a tehetség, de még a féltehetség is veszélyezteti a családi, érzelmi kötöttségeket. Egy életre megértette és megtanulta elkülöníteni az alkotói és emberi kvalitásokat. Tisztelte az elsőt, hiányolta a másodikat. Éppen úgy, mint nagyapja, Vészi József. És önálló véleményalkotásra lesz képes, ami a tehetség és az emberség viszonyát illeti. S a kép a legkevésbé sem naiv: „Második férjem [Sárközi György – Sz. Á.] mellett már belekerültem az irodalom kellős közepébe, és így megtanultam először is, hogy mi egy író, vagy költő. Egy író vagy költő, az egy olyan ember, aki valamilyen szellemi vagy szexuális defektus következtében nem választ normális, férfias foglalkozást, nem megy sem papnak, sem katonának, sem mérnöknek, sem fogorvosnak, hanem arra a piszkos munkára adja magát, hogy a maga vagy övéi érzelmeit és legintimebb ügyeit rimes sorokba vagy prózába szedje, és ezt a szemérmatlenséget pénzért árulja a legtöbbet kínálóknak. Az író vagy költő igyekszik minél kevesebb nyelvet érteni, hogy minél kevesebb kollégának a műveit kelljen elolvasni. Rendszerint nagyobb gondolkodóktól sem hagyja magát megtéveszteni vagy elterelni elhatározott irodalmi pályájától. Ha egy író elkezd másoktól műveket olvasni, vagy pláne gondolkodni, akkor rögtön otthagyja a múzsa, és optimálisan tanár vagy irodalomtörténész lesz belőle. Ezért óvakodik olvasni, viszont elvárja másától, hogy őt olvassa. Az írók kedves, szellemes és kellemes emberek, rendszerint nem gyűlölik, csak egymást. Senki náluk szebben nem tudja leírni az emberi érzéseket, szolidaritást, becsületet és bátorságot, és főnti tulajdonságokat mindenkinél inkább meg lehet találni, mint náluk. Ha az ember nagylelkű gesztusokról és emberi értékekről akar hallani, csak ve-

lük társalogjon. Ha fentiekben részesülni akar, forduljon a szakácsnékhöz és postásokhoz inkább.”

És ha figyelmesen olvassuk Sárközi Márta visszaemlékezését, úgy nemcsak ragyogó íráskészségéről és elmés megfigyeléseiről kapunk képet, de megrendítő magányáról is. Olyan magányos volt, hogy Rómában pórázzal a kezében sétálva hangosan kiabálta, hogy „»Bobby«, hogy mindenki azt higgye, én magam is, hogy van kutyám” – írja magáról. Ez a mondat kulcs az emberi képlethez, segít felfedni azt a végzetes szeretethiányt, ami minden későbbi cselekedetének motívuma lett. Szeretni, adni (és persze elhárítani a viszonzást). Molnár Ferenc többet volt külföldön, mint Magyarországon. Hol Berlinből, hol Bécsből, Párizsból, Nizzából írt, olykor átutazott Budapesten, amiről leginkább csak utólag értesítette lányát. Az apa és lánya kapcsolat, különös módon, a távolság és a nemtörődömség ellenére, ha ritkás levélváltással is, de megmaradt. Molnár-levelekből kiolvasható, hogy a kislány, majd fiatalasszony, ha bajt érzett vagy bizonytalan volt, noha alig-alig találkoztak, mégis bizalommal fordult apjához. Molnár Ferenc leginkább levelek, levelezőlapok és ügyvédek révén üzent vagy adott. Vészi Margittól jóval kevesebb az írásos emlék.

Sárközi Márta mecenatúrája a koalíciós időkben kezdődött, amikor újraindította a „népiek” folyóiratát, a *Választ*. A lap – formailag – a parasztpárt lapja volt, mert a háborús időket követően papírhoz jutni csak valamely politikai vagy társadalmi szervezet kontingensének terhére lehetett. De a párt nem élt a beleszólással, noha a kommunistákhoz húzó Erdei Ferenc tett ilyen irányú lépéseket. A folyóiratra – mely többek között Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjét*, Németh László *Iszonyát* közölte, teret adott az Eötvös Collegium tehetséges fiataljainak, a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* megszűntével otthontalanná lett nemzedékeknek, az ifjú Pilinszky Jánosnak – pénzt persze nem tudott biztosítani a politikai képviselő. Nem tudott pénzt szerezni a hivatalos szerkesztő, a lap fölé politikai ernyőt is nyitó Illyés Gyula sem. Illyés ekkor még bizakodó: „Ez a világ [...] még csak úgy enyém, mint szobrásznak a kőtömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nem csak a magamé, a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is” (ILLYÉS 1987; 395). A metafora sokféleképpen értelmezhető: megengedi nemcsak az irodalmi, de a politikai szövegösszefüggést is. Igen, ez a valóságban a fejlődésregények ideje. A Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta Illyést a felszabadulás évében. A háború előtt is ott volt neve a *Válasz* szerkesztőbizottságában, mögötte volt a *Nyugat* társszerkesztői múltja, majd a *Nyugat* folytatásaként létrejött *Magyar Csillag* szerkesztése. A háború éveiben az utóbbi folyóirattal is, a *Babits-emlékkönyvvel* és

A francia irodalom kincsestára összeállításával is a széles nemzeti összefogás megteremtője volt. Nem volt véletlen, hogy tekintélye védte a folyóiratot.

Ám a szerkesztés terhei egyre inkább átkerültek Sárközi Márta vállaira, beleértve az anyagiak biztosítását is. A szerkesztőség kezdetben az emigrációba szorult apától, Molnár Ferencről kapott Nyúl utcai villa terasza volt. A szerkesztőségi ülésekhez szükséges „nyersanyagot [értsd: a kávé és teát – Sz. Á.] a szüleim amerikai csomagjai szolgáltatták. Óriási szellemi életet éltem: állandóan művelten beszélgettem irodalomról, vagy lelki klinikát tartottam a parasztpárt és a kommunista párt között hasadozó lelkű ifjaknak. A saját gyermekeimet bedugtam intézetbe, hogy ne zavarjanak bokros és fontos teendőimben. Korrigáltam, lektoráltam, tördeltem (ifjú) költőknek írtam biztató vagy lebeszélő leveleket, leeresztettem a klozetba az ifjú parasztpárti költők verseit és megírtam az ifjú Juhász Ferencnek, hogy ne foglalkozzon versírással, mert nincs hozzá tehetsége” – emlékezik Sárközi Márta. De miként jellemzik őt a levelek és a róla született portrék? Fontosságára, szellemességére, irodalomszervezői jelentőségére utalva említik őt Charlotte von Steinként²⁴ (LAKATOS 2004; 177–187), a magyar Sylvia Beachként²⁵ és Mme de Sévigné-nek, mindkét hasonlítás Szabó Zoltántól való (SZABÓ 1946).²⁶ Ezek a nagyon tekintélyes összehasonlítások helytállóak, s különösen alkalmasak arra, hogy az idegen nyelvű olvasók számára kijelöljék a helyét, de nem érintenek egy fontos szerepet, a mecénásét. A visszaemlékezések csak találgatnak, miért vállalta a lap újraindítását. A válaszok legtöbbször arra utal, hogy férje emlékének tartozott vele, de egykori munkatársai, később barátai azt is gondolják, lehet, hogy egyszerűen kedve telt benne, hogy egy „széthúzó-összetartó íróközösség gondját magára vehette”. Keresztury Dezsőt idézve pedig azért, mert „így akarta a nemzetre, a magyar művelődésre ruházni apja, Molnár Ferenc maradék vagyonát” (KERESZTURY 1986; 421).

²⁴ Lakatos István: Sárközi néni – Charlotte von Stein. *Menedékház*, 178–188. Charlotte von Stein (1742–1827), német író, J. W. Goethe nagy szerelme, akihez a költő 1775 és 1784 között több mint 1700 szerelmes levelet írt.

²⁵ Szabó Zoltán nekrológja Sárközi Mártáról. Elhangzott a *Szabad Európa Rádió*-ban 1966. augusztus 13-án. Nyomatott kivágat. Sylvia Beach (1887–1962) amerikai származású párizsi könyvkiadó és irodalomszervező. 1919-ben alapította meg kiadóját, a Shakespeare and Companyt, elsősorban expatriált amerikai írók számára. Az amerikai, ír és angol írók otthona volt Párizsban. Thornton Wilder és Ernest Hemingway, T. S. Eliot és Sherwood Anderson, F. Scott Fitzgerald és Ezra Pound egyaránt otthonos volt üzletében. A könyvkereskedés James Joyce második párizsi otthona és az *Ulysses* bölcsője volt. Innen indult diadalútjára félkilós nyomtatvány-csomagban a híres könyv első kiadása.

²⁶ „Chère Mme Martha Sévigné...” címezi levelét a szerkesztőasszonynak Szabó Zoltán 1946 novemberében.

És szép lassan, minden figyelmeztetés és féltés ellenére, ez így is történt. A barátnő, Ferenczy Béni felesége óvó soraiban ott a féltő bizonyosság, az önzetlenség és az önsorsrontás egymásba játszása: „Te Márta – vigyázz a Nyúl utca 14-re, nehogy eldobolják a fejed felül – sokszor vagyok nyugtalan – a fehér holló feketén jelenik meg rossz álmaimban” – írta Rómából 1947. december 8-án.²⁷ A birtokomban van – Szentkuthy Miklóstól kaptam – egy kis reklámcédula, egyik oldalán a Fehér Holló hirdetése, a másikon pedig Sárközi Márta kis levele, amelyben értesíti Szentkuthyt, menynyi honoráriumot tud neki fizetni. Azt írja: „5 oldal á 20 ft, sajnálom, többet nem adhatok, nekem is többre volt, egy Nyúl utcai villába”. A villa elszállt, s végül fölköltözött a Csiga útra, a Zugligetbe, s még ekkor is lelkiismeret-furdalása volt, hogy nem segíthetett többet. A mindenkori őszinte levelezőpartnernek, Szabó Zoltánnak írta a folyóirat utolsó száma kapcsán: „a hónapvégi gondok találkoznak a hónap eleji gondokkal [...]. A gondok számokban kifejezve így festenek: a Hollónak egy vasa sincsen, az írók éheznek, és állandóan jönnek pénzt kérni, Németh László öt krajcárból kínlódik, Féjának trombózisa van – [pedig oka lett volna haragudni Féjára, amiért 1938-ban elfordult a zsidó származású Sárközitől, Féja nem is ír(hatot)t a folyóiratba a háború után – Sz. Á.] –, Weöres Sanyinak kint van az ülepe a nadrágjából, Jékelyéknél szabályszerű nyomortanya van. A fiataljaim hol esznek, hol nem, de inkább nem. És mindezért valahogy én érzem magam felelősnek, hogy nem tudok olyan viruló vállalatot teremteni, ami egzisztenciát biztosítson mindenkinek. [...] Női és emberi büszkeségemről már rég letettem, és sorba koldulom a lap számára az összes államtitkárokat, polgármestereket és egyéb notabiliket” (SÁRKÖZI 2004; 139).

A *Válasz* megszűnése törvényszerű volt, utolsónak maradt a Rákosi-korszak kezdetére az irodalom önszerveződéséből létrejött orgánumok között, csoda, hogy 1949 nyarának végéig bírta. Saját életét mint műstoppoló folytatta, hol itt, hol ott „foltozta a budai polgárok fenekét”, mondta munkájáról. A mecénás több pénzt adni nem tudott, megosztotta, szétosztotta tehát önmagát. Nyelvtudásával segítette a fiatalokat, például Domokos Mátyással az akkor még „tilos” kései Jungot fordította, átnézte fiataljai fordításait. A magyar irodalom nem egy jelese tőle hallott először Orwellről, Toynbeeről, Huxley meszkalin-kísérleteiről, Pauliról, Heisenbergről, akit szintén fordított, vagy – Pilinszky – Teilhard du Chardinról. Mint gyümölcskertész a piacon árulta almáját. Ide a piacra vitte 1953-ban a Kos-

²⁷ Sárközi György és Sárközi Márta hagyatéka. OSZK, Fond 17. A „fehér holló” utalás Sárközi Márta azonos nevű könyvkiadójára.

suth-díját Illyés Gyula is, arra kérve Sárközi Mártát, ossza szét a tehetséges rászoruló fiatalok között. Nem is vihette volna jobb helyre Illyés, mert az asszony mindenkiről mindent tudott, továbbra is az irodalmi élet egyik láthatatlan központja maradt.

A korai Kádár-korszakban ismét játszottak Molnár Ferencet, a jogdíjak megint nem saját céljait szolgálták. Visszavásárolta a letartóztatott és vagyonelkobzásra ítélt Bibó István bútorait, és visszaszállította a családnak. Ez az út a szegénységbe vitt, egyfajta különös, a javakról lemondó humanizmust képviselt.

Kornfeld Móric emigrációba kényszerült 1944-ben, Sárközi Márta önként vállalta a belső emigrációt 1949-től fogva. Kornfeld távol élt azoktól, akiket segített, Sárközi Márta benne élt a pártfogoltak világában, osztozott sorsukban. Végtelenen határozott utat mutatott, majdhogynem követhetlent, a „mindent vagy semmit” játszmával. A két példa nehezen összemérhető – csak annyiban, hogy mindkettő orgánumokat, műveket segített életre és pályákat tett sínre.

Irodalom

ADY Lajos (1923): *Ady Endre*. Amicus Kiadás, Budapest

Akadémiai Értesítő, LI. kötet, 1941. január–május

BABITS Mihály (2011): *Babits Mihály levelezése 1918–1919*. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos. Argumentum, Budapest

BUDA Attila (2000): *A Nyugat Kiadó története*. Borda Antikvárium, Budapest

FENYŐ Miksa (1975): *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Akadémiai, Budapest

FENYŐ, Mario D. (2001): *A Nyugat hőskora és háttere*. Csokonai Kiadó, Debrecen

FRÁTER Zoltán (1996): *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*. MGYOSZ-KÖNYVEK, Budapest

GOGOLÁK Lajos (2001): Romemlékek. Közzéteszi és a bevezetést írta: Nóvó Béla. *Holmi*, március, 286–310. és április, 498–517.

GUNDA Béla (1990): Kornfeld Móric, a kultúrpolitikus. *Magyar Nemzet*, szeptember 25. 6.

HATVANY Lajos (1967): *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta és szerkesztette Hatvany Lajosné. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

HATVANY Lajos (1968): *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*. Fordította Szöllősy Klára. Gondolat Kiadó, Budapest

ILLYÉS Gyula (1986): *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Szépirodalmi, Budapest

KERESZTURY Dezső (1986): A két Válasz körül. Beszélgetés Keresztury Dezsővel. *Újhold évkönyv*, 1986/1. 410–427.

- KORNFELD Móric (2006): *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok.*
 Közzéteszi: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest
- LATOR László (1988): Sárközi Márta emlékezete. *Élet és Irodalom*, december 23.
- SÁRKÖZI Márta (1966): Családi visszaemlékezés. Keltezetlen gépelet. A szerző birtokában.
- SZABÓ Zoltán (1946): Szabó Zoltán és Sárközi Márta levelezése. In Széchenyi Ágnes (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv.* Magvető, Budapest
- SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... 1–2.* Extra Hungariam című sorozat. Európa Könyvkiadó–História, Budapest
- TÓTH Árpád (1973): *Tóth Árpád levelei.* S. a. r. Kocztur Gizella. Akadémiai Kiadó, Budapest

